

Un novo capítulo na historia literaria de Galicia: José Casal Lois

DOMINGO BLANCO PÉREZ

Os mestres alemáns dos séculos XVIII e XIX (Herder, os Grimm, von Arnim, Brentano, etc.), bos coñecedores da tradición literaria culta dos países xermánicos, descubriron nas cancións e recitados das xentes sen instrución un valor que ía facer cambiar e, ó fin, arrumbar a estética neoclásica imperante naquel tempo, e ó mesmo tempo impoñer un novo concepto do gusto literario que tiña como modelo a feitura de moitas destas pezas: sinxeleza, naturalidade, intensidade.

No período que -en sentido amplo- podemos chamar Romanticismo a estima nos medios literarios por este tipo de poesía espallouse dende Alemaña por toda Europa. Foi imitada por prestixiosos poetas cultos, e as recolleitas desta literatura oral -fixada dende entón na escritura, que aínda era patrimonio dunha minoría instruída- multiplicáronse en tódolos países, propiciadas nuns casos polo fervor nacionalista de entón ou impulsando noutros ese mesmo sentimento.

Deste xeito, non houbo país en Europa (e emprego 'país' no sentido, non de comunidade política, senón cultural) que non tivera a súa colección de cantares recollidos da xente do pobo, que foron considerados, en certo modo, como a expresión máis auténtica do ser da comunidade. Ademais dos devanditos, os nomes de Percy, Afzelius e Geijer, Karadzic, Ziska e Schottky, Lönnrot, Tommaseo, Durán, Garret, Alecsandri e outros moitos, quedaron vencellados dende aquela á revalorización da poesía popular entre as clases letradas.

Galicia non foi unha excepción. Xa no século XVIII o Padre Sarmiento chamaba a atención sobre a utilidade das cantigas populares para o coñecemento da lingua galega, recolleu un valioso feixe delas e compuxo o coñecido *Coloquio de 24 gallegos rústicos*, que constaba de 1021 coplas hexasílabas que imitaban, ata certo punto, a fala popular. Uns anos máis adiante, o tamén frade bieito Padre Sobreira recolleu unha apreciable cantidade de cantigas do pobo; delas consérvanse 85, pero consta que na súa morte deixou unha colección de cantares e refráns nun libríño que se perdeu.

Pero, en realidade, o público lector non soupo da literatura popular galega (nen mesmo da culta) ata que Rosalía de Castro publica en 1863 os *Cantares gallegos*. Esta obra tivo, entre outras virtudes, a de desencadear unha cascada de recolleitas de literatura popular galega, ó descubriren os seus autores a través do libro rosalián o seu indubidable valor. Moitos galegos letrados, intelectuais ou non, afeitos ata entón ó uso, peso e avance da lingua castelá en Galicia, e insensibles ós

valores que se agachaban na súa literatura e que acababan de facerse evidentes agora, comezaron a prestarlle atención e creto. A súa laboura cristalizou uns anos máis tarde nun feixe de *cancioneiros*, de dimensións variables e sorte desigual: unha grande parte deles foron publicados de xeito parcial (Valladares, Murguía, Saco) ou tardíamente (Saco, Tobío, Valladares), e outros (como os dous de Casal) nunca pasaron de manuscritos inéditos.

E é precisamente este derradeiro autor, a quen se debe unha das máis amplas, temperáns e valiosas recadádivas da literatura popular galega do século XIX, un descoñecido nas letras galegas (1). Xosé Casal e Lois (1845-1912), médico pontevedrés, traballou durante máis de trinta anos na recolleita e ordenamento de cantigas populares. Con elas formou dous importantes *cancioneiros*: un en 1869, que contén 800 cancións e é, por tanto, a máis ampla recolleita de cantigas galegas feita ata entón, a gran distancia das outras, e outro en 1884, que contén 1816 e foi tamén a recolleita máis cuantiosa de cantares ata a publicación do *Cancionero* de Pérez Ballesteros. Ambos permanecen no Museo de Pontevedra, inéditos polo de agora.

O primeiro é un manuscrito encadernado e paxinado en cuarto menor, de 138 páxinas, cos cantares numerados e case todos marcados cunha raia vertical a tinta á esquerda de cada texto, que presentan ademais numerosas anotacións, riscaduras, enmendas e outras marcas; o que, xunto coa letra e ortografía pouco coidadadas, fai difícil a súa lectura.

O autor foi transcribindo cantigas aparentemente sen máis orde que a súa procedencia, de tal xeito que colocou no manuscrito, unha tras outra, series de cantigas orixinarias dun mesmo lugar e, ó final da última cantiga de cada serie, entre paréntese, consignou o nome dese lugar de procedencia (Marín, Lárez, etc.) de cada conxunto, que é de proporcións moi variables segundo os casos. Despois numerou en orden lineal e ascendente a totalidade de cantigas e púxolles marcas a case todas; ademais, 18 están riscadas en aspa a pluma. Hai, ademais, abundantes notas -normalmente moi esquemáticas- e referencias comparativas entre os textos transcritos. Non hai ningún outro xeito de clasificación.

Os lugares de procedencia que menciona Casal, a cantidade de series de cantigas e o total de cantigas orixinarias deles son os seguintes:

Pontevedra, Lárez, 1 serie, 36 cant.
Cercanías de Pontevedra, 1, serie, 17 cant.
Santiago, 4 s., 41 c.
Valiñas, 4 s., 23 c.
Ardán, 2 s., 34 c.
Marín, 2 s., 72 c.
Cuntis, 2 s., 16 c.
Villagarcía, 4 s., 18 c.
Bayón, 2 s., 41 c.
Mugía, 2 s., 16 c.
Tuy, 2 s., 12 c.
Poyo pequeno, 1 s., 7 c.
Perdecamay, 1 s., 3 c.
San Pedro de Gajate, 1 s., 3 c.

---

(1) Para a única e breve semblanza do autor, vid. X. Filgueira Valverde, "A antoloxía galega de Casal (1865)", en *Boletín Auriense*, V, (1975), 349-54.

Orense - Ribadavia, 1 s., 3 c.
Ribadeo, 1 s., 3 c.
Carral, 1 s., 2 c.
Padrón, 1 s., 1 c.
Vilaboa, 1 s., 1 c.
Poyo, San Juan, 1 s., 1 c.
Estrada, 1 s., 1 c.

Outros lugares, como Nerga e Baiona, son mencionados como procedencia das variantes das cantigas, que recolle nas notas. En total suman 748 cantigas.

Non sempre a procedencia indicada corresponde a un nome de lugar, pois outras veces toma o autor as cantigas de obras escritas de autores concretos, que menciona como indicación de procedencia, e que son as seguintes:

Juan Cuveiro, *El Habla gallega*, 9 cantigas.
Soto Freire, Lugo, *Calendario Gallego de 1870*, 6 c.
Rada y Delgado, *Viaje de S.S.M.M. en 1858*, 6 c.
F. Fulgosio, 1 c.
Murguía, *Historia de Galicia*, 32 c.
Saco y Arce, *Gramática*, 3 c.
Vicetto, *El último Roade*, 6 c.

e un de procedencia ilexible. As procedentes de F. Fulgosio e de B. Vicetto non son, en rigor, cantigas populares senón feitas ó estilo popular polos seus autores, por máis que sexan designadas así por estes. Estas cantigas de procedencia escrita suman un total de 57 pezas.

Parece, por tanto, que a meirande parte destas pezas foi recollida directamente da súa existencia oral, se ben non hai que descartar nalgúns casos unha transmisión escrita feita por un intermediario, segundo parece desprenderse dalgún papel solto, con cantigas escritas -un tanto dificultosamente- por man allea. Da bisbarra pontevedresa proceden aproximadamente dous tercios do total de cantigas, doutras localidades da provincia un vinte por cento máis ou menos e só 60 proceden de localidades doutras provincias.

Na portada, que é a páxina 1, ten escrito: "*CANTARES GALLEGOS. Recogidos por José Casal y Lois. Pontevedra. 1869.*" Está escrito pola man do autor, se ben algunhas anotacións feitas a lápiz son, sen dúbida, alleas e posteriores.

O gran interese do manuscrito está en que recolle unha enorme cantidade de cantigas autenticamente populares, inéditas ata entón (é dicir, non recollidas nas outras coleccións daquel tempo), de maneira directa e en época temperá, que despois pasarían integramente á recopilación de 1884, moito máis ampla, coidada e ambiciosa, pero menos fiel ás fontes orixinais e, en certos aspectos, máis pobre. Nesta primeira recolleita, Casal, en plena xuventude, reproducíu a expresión popular en toda a súa potencia, sen prexuízos morais ou estéticos (como foi o caso de Valladares ou Saco) que deformaran a súa realidade.

Na translación ó mundo da escritura deste rico material oral, Casal, respetuoso coas variedades da fala das súas fontes, evitou caer, non obstante, nun dialectalismo excesivo e tentou, en moitos casos, de neutralizar os trazos fonéticos ou morfolóxicos de carácter local, é dicir, dar forma escrita, segundo unha norma máis ou menos empregada polos galegos cultos do seu medio, ós textos orais que escoitaba, moito máis libres e variados na súa expresión; así, a geadá e o seseo

aparecen só en contadas ocasións, como unha realidade viva que asoma polos buratos da súa norma, aínda indecisa, especialmente no aspecto ortográfico.

Non hai nesta recolleita prólogo explicativo ou interpretativo nin clasificación ou estudio de ningunha caste; só hai datos: letras de cantigas -que son case todas coplas-, procedencia, variantes, notas de relación entre os textos e ordenamento numérico. O manuscrito non estaba pensado, xa que logo, para a súa publicación: era só unha mostra do enorme, crecente interés que espertaba a literatura (e en xeral a cultura) popular galega nos medios cultos e vilegos, e, noutro plano, da actitude dun galego ilustrado diante das formas de vida das xentes iletradas do seu país; formas que, séndolle cercanas, éranlle xa alleas.

Engadidas despois ás cantigas xa xuntadas neste manuscrito de 1869, foi Casal recollendo outras novas ó longo dos anos posteriores, ben directamente de fontes orais -así se deduce ó seren inéditas en tódalas demais coleccións-, ben de fontes escritas (que sempre declara, mesmo polo miúdo), e en varios momentos decidiu reorganizar o novo conxunto e aplicarlle unha clasificación máis elaborada. Para iso tivo en conta a doutras coleccións, especialmente as de E. Lafuente y Alcántara e, posteriormente, a de F. Rodríguez Marín. Da totalidade de cantigas que foi xuntando fixo tres sistematizacións sucesivas, sen contar a de 1869, variando para cada unha o criterio de ordenación, que, en xeneral, se vai facendo máis complexo cada vez.

Para a primeira adoptou un criterio temático, e estableceu unha clasificación en once seccións, que encheu cos cantares da colección de 1869 e, a continuación destes foi encaixando os novos textos que ía acadando. Así o n. 1 da colección de 1869 pasou a n. 1 da sección "Jocosas"; o 2, a n. 1 de "Amorosas"; o 3, a n. 1 de "Cantar"; o 4, a n. 2 de "Cantar", e así sucesivamente. Nesta primeira reclasificación había xa 1.079 cantigas (unhas 300 máis que en 1869, contando as riscadas), distribuídas do seguinte xeito:

<i>Consejos</i>	96
<i>Geográficas</i>	126
<i>Varias</i>	53
<i>Amorosas</i>	231
<i>Religiosas</i>	6
<i>Casar</i>	68
<i>Clero</i>	34
<i>Poéticas</i>	37
<i>Cantar</i>	49
<i>Padres</i>	19
<i>Jocosas</i>	360

Esta nova xeira, de data imprecisa pero, dende logo, anterior a 1882, deixou Casal escrita da súa letra en 34 folios doblados, escritos polas dúas caras, entre os seus papeis. Queda a dúbida de se están todos os que el deixou para esta nova versión das súas cantigas, ou se a clasificación era máis ampla e coincidente cos de outras coleccións da época, pois nesta non parece seguir un modelo concreto.

A segunda reordenación -xa en 1884 ou inmediatamente antes- supón importantes modificacións cuantitativas e cualitativas. O número de pezas coleccionadas elévase agora a 1816 (que supón un importante incremento de 737, cáseque

un 40 por cento). A clasificación inspírase, segundo declara, na de E. Lafuente y Alcántara. Cando en 1884 decidiu optar ó premio de Raimundo F. Villaverde "a la más numerosa y escogida colección de cantares gallegos" (Vid. portada), contratou os servicios dun copista que trasladou este material novamente ordenado -ó que lle engadiu un breve prólogo e un índice- a un extenso manuscrito, de excelente caligrafía e impecable presentación, que foi o gañador.

No "Preliminar" clarexa Casal a súa posición diante da poesía popular gallega, formula algúns interesantes xuízos e aporta novas informacións ó respecto. Ocupa as catro primeiras páxinas do manuscrito e -transcrito integramente- di así:

"*Los Cantares populares* de Galicia, como los de todas las demás provincias, son la fiel expresión de su sentimiento: ellos constituyen el verdadero retrato de sus costumbres, sus virtudes y sus vicios; pero lo que más resalta en los gallegos es el inmenso cariño que en su hogar profesan nuestros paisanos.

Las *ruadas* y *romerías* que tanto abundan en esta Región; las *fiadas* y *seráns*, centro de reunión durante el invierno; las *esfolladas*, *espadeladas* y en general todas las faenas del campo, constituyen, por decirlo así, las fuentes en donde acom- (p. 2) pañado de la flauta, el pandero y las conchas se da a conocer la inspiración del genio popular gallego. Esto no quiere decir que algunos de los cantares que se escuchan en los rosados labios de alguna paisana enamorada o de algún mozo galanteador sean producto de su ingenio, pues creemos, como la mayoría de los escritores que de este curioso estudio se ocuparon, que en algunas de ellas se nota la inspiración superior del genio que no es el popular y que otras parecen entresacadas de poesías particulares, siendo de advertir, para honra del pueblo gallego, que son muy raras las que pueden encontrarse en estos casos.

Los cantares populares toman en Galicia diferentes formas, ya en su estructura ya en su versificación (p. 3) ción. Esta es muy diversa, como diversas son también las ocasiones que motivan los cantares, causa por tal que su clasificación o división ofrece multitud de dudas. El Sr. Murguía, tan conocedor de las costumbres gallegas, y el Sr. Milá: aquel en su *Historia de Galicia* y éste en su ensayo *De la Poesía popular gallega*, teniendo en cuenta el origen, naturaleza y objeto, los dividieron: el 1º en *muñeiras, a-la-lás, cantos do pandeiro, aninovo, mayos*, etc.; y el 2º en *coplas, tercetos, ruadas, muñeiras, mayos, ensalmos, diálogos y villancicos*.

Nosotros que poseemos una colección de más de 4.000 coplas que la penura del tiempo nos impide clasificar y presentar por completo, hemos seguido en parte, en la presente que consta de 1816, dichas divisiones y tomando en (p. 4) cuenta su metrificacón las dividimos en dos grandes partes. En la 1ª hemos incluído todas las de cuatro versos o sean las verdaderas *cántigas* subdividiendo éstas de conformidad con dichos autores y sobre todo siguiendo la del Sor. Lafuente en su *Cancionero popular español*, en *religiosas - morales y sentenciosas - amorosas - locales y descriptivas - jocosas, picarescas y epigramáticas - varias* y como apéndice, por ser también de 4 versos, los *diálogos*. En la 2ª, con la denominación de *cantares diversos*, incluímos las *muñeiras - ruadas - tercetos - villancicos y mayos*.

Perteniendo los cantares de la presente colección a las 4 provincias gallegas, hemos procurado presentarlos tales como se pronuncian en sus respectivas localidades."

A través destas verbas coñecemos o seu modo de proceder (polo menos en parte) e outros interesantes datos, como o coñecemento que tiña dos traballos de Murguía e Milà, a opción pola clasificación de Lafuente, a sabencia de que existían pezas cultas no medio das recolleitas populares e o elevado número de coplas que di posuír, afirmación ésta que -á vista da documentación que nos quedou- parece esaxerada.

A nova clasificación dos cantares e o incremento dos mesmos vén expresado con detalle na quinta páxina do manuscrito, encabezada co epígrafe "*Resumen*", e é a seguinte:

1ª parte		
	<i>Religiosas</i>	44
	<i>Morales y sentenciosas</i>	146
	<i>Amorosas</i>	415
Coplas	<i>Locales y descriptivas</i>	215
	<i>Jocosas, picarescas y epigramáticas</i>	690
	<i>Varias</i>	139
	<i>Apéndice (diálogos)</i>	25
	<i>Total</i>	1.674
2ª parte		
	<i>Muiñeiras</i>	55
	<i>Ruadas</i>	13
	<i>Tercetos</i>	20
	<i>Villancicos</i>	8
	<i>Cantos de Mayo</i>	46
	<i>Total</i>	142
Total: 1.816		

Este manuscrito, de man allea e non sempre fiel á fonte, de impecable presentación, en cuanto maior e sen numerar as páxinas, leva na portada estas verbas: "*Cantares gallegos / coleccionados por / JOSE CASAL LOIS. / PREMIADOS / con el premio otorgado por el Excmo. Sr. Dn. Raimundo Fernández Villaverde en el Certamen literario celebrado en Pontevedra en Agosto de / 1884.*", e na primeira páxina o seguinte encabezamento: "**COLECCION / DE / CANTARES GALLEGOS. / Lema: / O cantar do galleguño / é cantar que nunc'acaba...**".

A obra é a síntese máis acabada das que levou a cabo Casal como colector de cantigas, no proceso de mellora progresiva, en cantidade e método de ordenación, a que someteu perante toda a súa vida ós materiais coleccionados. Ampla, ben ordenada e mellor presentada, esta colección presenta, así e todo, algunhas carencias, como a de omitir toda mención da procedencia das cantigas, e algunhas tachas, entre as que hai que suliñar a alteración dos textos base polo copista, quen sistemáticamente transforma "aquí" en *eiquí*, "burato" en *buraco*, e, en xeral, *ourensaniza* moitos trazos -non todos- do galego de Casal. A ortografía resulta tamén un tanto artificiosa, con exceso de acentos -entre eles o circunflexo-, que moitas veces non responden á súa función real no idioma.

De tódolos xeitos, aínda emprendeou Casal con posterioridade unha terceira reclasificación dos seus materiais, sempre en aumento. Cando tivo noticia dos *Cantos populares españoles* de Rodríguez Marín, leuna, polo que parece, polo miúdo, e das abundantes notas do libro sacou e anotou a práctica totalidade de coplas galegas que alí figuran, e máis algunha portuguesa de Adolfo Coelho. Pero sobre todo descubriu unha nova clasificación, máis ampla e detallada, especialmente aplicable ás cantigas que el encadrara na sección "Amorosas". E así, voutou a desfacer a orde anterior, e o conxunto de cantigas -en particular as desta sección- foi reclasificado de acordo coa clasificación de Rodríguez Marín e distribuído en novas seccións; nelas recolocáronse as pezas de tódalas seccións anteriores, rectificando o lugar dalgunhas. O conxunto estaba dividido en catro partes, a primeira das cales debía de ser un prólogo, para o que xa estaba tomando notas e copiando bibliografía.

En todo caso, este novo proxecto quedou inacabado, segundo se deduce dos papeis que quedan del. Entre éstos, consérvanse, xunto con moitas follas soltas, catro libretas pequenas nas que foi recollendo e anotando, ademais de adiviñas e outras mostras do folklore, letras de cantigas -algunhas, polo que parece, no mesmo intre de escoitalas-, en parte incorporadas xa ás coleccións anteriores e en parte inéditas. En total recolleu nestas libretas unhas 250, transcritas de xeito asistemático e cunha caligrafía moi descuidada que as fai dificilmente lexibles.

A que parece cronolóxicamente a primeira -datable entre 1874 e 1881- contén un reducido número de cantigas, però algunhas son de inusual orixinalidade e interés; entre elas hai que sinalar as dúas que comenzan "*Saramago verde...*", que conectan directamente coas recollidas por Sarmiento século e medio antes, e a que remata con "*...castañas asadas / e viño con mel*", que, aclarando o contexto dunha cantiga publicada en 1864 por López de la Vega, aclara tamén o da coñecida glosa dos *Cantares galegos* de Rosalía "*E a nosa señora / detrás do tonel*".

Aínda deixou Casal outra colección de 300 cantigas -cáseque exclusivamente coplas-, numeradas, que presentan ás veces coincidencias coas axuntadas en 1869 e 1884; amosan un carácter, en xeral, algo tosco na forma e no contido (irregularidades métricas frecuentes, poucas mostras do lirismo, aparición de alcumes, insultos e expresións atrevidas, etc.) e unha forte impronta de concreción e realismo (neste sentido é o reverso do *Cantigueiro* de Valladares). Presenta algún trazo novedoso como a confrontación social de criadas de servir e señoras, contado dende o punto de vista das primeiras. Non hai ningunha indicación temporal que axude a datala, pero o feito de que moitas pezas non figuren nos cancioneros mencionados fai pensar que debe de ser posterior a eles, se ben o sistema clasificatorio (sensiblemente igual ó empregado para a de 1869, mesmo con algunhas indicacións da procedencia) suxire unha data próxima a ésta derradeira.

Coa contribución de Casal e dos outros colleitores daquel tempo, empeñados en conservar e rehabilitar a cultura viva das xentes do seu pobo, incorporouse Galicia á corrente de revalorización da literatura popular que iniciaran aqueles mestres alemáns e británicos case cen anos antes, e non foi unha excepción na reivindicación xeralizada en Europa dos patrimonios culturais propios de cada país. Foi, sen embargo, excepción (e sígueo sendo) en ignorar a contribución destes homes (poucos pero fondamente significativos dunha actitude compartida por moitos entre as clases instruídas) na construción da cultura galega contemporánea. Que Casal non apareza nun soio manual de literatura galega e que a súa obra permaneza inédita despois de cento vinte anos, máis que inxustificable, resulta hoxe incompreensible.